

УДК 1(109)

Я. А. Соболевський
кандидат філософських наук,
асистент кафедри історії філософії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ТОМАСА ДЖЕФФЕРСОНА НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ ТА ОСНОВУ МОРАЛІ

Томас Джефферсон (*Thomas Jefferson*, 1743–1826 pp.) – відомий видатний діяч Війни за незалежність США (*American Revolutionary War, American War of Independence*) став одним з авторів тексту найважливішого документу в історії Сполучених Штатів – Декларації незалежності (*United States Declaration of Independence*, 1776 p.). Його постать є однією з найбільш досліджених в історії Америки, і, будучи одним з отців-засновників держави, він також став третім президентом США (1801–1809 pp.), видатним політичним діячем, дипломатом і філософом епохи американського Просвітництва. В комітеті, який він очолював заклад написання Декларації незалежності, були відомі мислителі, політичні діячі та філософи: другий президент США Джон Адамс (*John Adams*, 1735–1826 pp.), Бенджамін Франклін (*Benjamin Franklin*, 1706–1790 pp.), юрист і політик Роджер Шерман (*Roger Sherman*, 1721–1793 pp.) та дипломат Роберт Р. Лівінгстон (*Robert R. Livingston*, 1746–1813 pp.). Безпосереднє спілкування та листування з відомими інтелектуалами свого часу сформувало багатограний світогляд мислителя, якого цікавили ідеї секуляризму, проблеми релігії, релігійної свободи, освіти, етики, вчення античних філософів Платона (*Πλάτων*, 427–347/348 pp. до н. е.) та епікурейців, вчення англійських філософів Джона Лока (*John Locke*, 1632–1704 pp.) та Шефтсбері (*Anthony Ashley Cooper, 3rd Earl of Shaftesbury*, 1671–1713 pp.), співвідношення матерії та мислення, матерії та відчуттів.

Мета статті полягає в історико-філософській реконструкції основних філософських поглядів Т. Джефферсона. Відомо, що захоплення античним спадком Стародавньої Греції та Риму визначило обличчя молодого країни у XIX ст. Античні ідеали свободи та демократії імпонували Т. Джефферсону, котрий прагнув розбудувати молоду країну у стилі античного класицизму. Його просвітницькі ідеали втілювалися у створенні на базі власної колекції книг Бібліотеки конгресу США (*The Library of Congress*) та у заснуванні Університету Вірджинії (*University of Virginia*). Освіту майбутній філософ отримав на філософському відділенні в Коледжі Вільяма і Мері (*The College of William & Mary*), але ще з юності він знав латину, давньогрецьку та французьку мови. У коледжі майбутній президент країни вивчав математику, фізику та метафізику, штудіюючи роботи фізика сера Ісаака Ньютона (*Sir Isaac Newton*, 1643–1727 pp.), філософа сера Френсіса Бекона (*Francis Bacon*, 1561–1626 pp.) та філософа Дж. Лока, він захоплювався британським емпіризмом. Професор історії Університету Вірджинії Меррілл Даніель Петерсон (*Merrill D. Peterson*, 1921–2009 pp.) упорядник робіт Т. Джефферсона зазначає, що ці три філософи видавалися мислителю «найвеличнішими людьми в історії» [10, p. 1236]. Це підтверджує біограф Т. Джефферсона Кевін Дж. Хейс (*Kevin J. Hayes*) у роботі «Дорога до Монтіселло: Життя і Розум Томаса Джефферсона» (*“The Road to Monticello: The Life and Mind of Thomas Jefferson”*, 2008 p.) [7, p. 10]. Автор зображує духовний та інтелектуальний розвиток Т. Джефферсона, зосереджуючи увагу на книгах та ідеях, розкриває повний діапазон і глибину літературних інтересів філософа, від популярних книжок до Езопових байок, Горація, Овідія, Вергілія тощо.

Інтерес американського Просвітництва до спадку британського емпіризму не випадковий, адже ідеї експериментальної науки зацікавили інтелектуалів по обидва боки Атлантики. Серед дослідників американського Просвітництва варто згадати американського історика науки, автор багатьох книг з історії науки та філософії Бернарда Коє-

на (*Bernard Jerome Cohen*, 1914–2003 pp.) та його роботу «Наука та Отці-засновники: наука в політичній думці Джефферсона, Франкліна, Адамса та Медісона» (*“Science and the Founding Fathers: Science in the Political Thought of Jefferson, Franklin, Adams, and Madison”*, 1995 p.), Бернарда Байліна (*Bernard Bailyn*) з роботами: «Ідеологічні витоки американської революції» (*“The Ideological Origins of the American Revolution”*, 1967 p.), «Обличчя революції: особистості та теми боротьби за американську незалежність» (*“Faces of Revolution: Personalities and Themes in the Struggle for American Independence”*, 1990 p.), Роберта Фергюсона (*Robert A. Ferguson*) «Американське Просвітництво, 1750–1820» (*“The American Enlightenment, 1750–1820”*, 1997 p.), Генрі Мея (*Henry F. May*) «Просвітництво в Америці» (*“The Enlightenment in America”*, 1978 p.) тощо.

У 1968–1969 pp. у багатотомному виданні «Філософський спадок» («Философское наследие») вийшло два томи «Американські просвітники» («Американские Просветители. Избранные произведения в 2-х томах», 1968–1969 pp.). Упорядником двотомного видання став М.М. Гольдберг, відповідальним за редакцію – Б.Е. Биховський. Автори Г.М. Севостьянов і А.І. Уткін у 1976 p. опублікували роботу «Томас Джефферсон», в якій зобразили історичний портрет видатного ідеолога, використано чисельну кількість джерел та літератури закладів творення багатогранного образу Т. Джефферсона. Автором нового прочитання біографії Т. Джефферсона, ґрунтовного аналізу взаємовідносин із Б. Франкліном, Георгом III та іншими видатними посталями того часу став В.В. Согрін, присвятивши цій проблематиці власну монографію «Джефферсон. Людина, мислитель, політик». Важливо згадати книгу В.О. Печатнова «Гамільтон і Джефферсон», в якій дослідник висвітлює життя і діяльність видатних політиків загалом і Т. Джефферсона зокрема. Також варто згадати книгу А.М. Каримського «Революція 1776 p. та становлення американської філософії», опубліковану у 1976 p.

Дослідник філософського спадку Т. Джефферсона Адрієн Кох (*Adrienne Koch*, 1913–1971 pp.) у передмові до своєї книги «Філософія Томаса Джефферсона» (*“The Philosophy of Thomas Jefferson”*, 1943 p.) так написав про постать мислителя: «[Т. Джефферсон] був людиною, яка так сильно була зацікавленою у вивченні ідей, що відмовляти йому в назві «філософ» означало б упереджено ставитися до самого цього терміну» [8, p. 3].

Філософські ідеї Т. Джефферсона описані в його численних листах, а також у роботах «Автобіографія» (*“Autobiography”*, 1821 p.), «Стислий виклад прав британської Америки» (*“A Summary View of the Rights of British America”*, 1774 p.), «Нотатки про штат Вірджинія» (*“Notes on the State of Virginia”*, 1781 p.) тощо. Вже перша робота філософа «Загальний огляд прав у Британській Америці» (*“A Summary View of the Rights of British America”*) закріпила за ним статус глибокого мислителя й борця за рівноправ'я. Нині на сайті Національного архіву США (*National Archive*) викладено у відкритий доступ понад 20 000 листів, написаних самим Т. Джефферсоном, та ще більше листів, адресованих філософу.

У своїх філософсько-релігійних поглядах Т. Джефферсон тяжів до популярного серед американських просвітників деїзму. Мислитель вважав, що саме деїзм постає як зручний спосіб вирішення незрозумілих із позицій науки філософських проблем, залишаючи Бога як вихідне поняття в системі філософських поглядів. Як більшість амери-

канських просвітителів, філософ погоджується і з тим, що розум та здоровий глузд, а не авторитети, є єдиними надійними критеріями істини у процесі пізнання, у питаннях моралі та віри. Світогляд мислителя рішуче не визнавав сліпого слідування авторитетам, чи то в науці, чи в політиці, тому й закликав до віри у власні розумові здібності. Відомий прихильник ідей секуляризму вважав, що справа віри не може бути контрольованою державою, тому ідея свободи віросповідання імпонувала мислителю.

На думку Т. Джефферсона, держава як така – це добровільне об'єднання людей задля захисту їх громадянських інтересів, а тому жодна людина не наділена владою наказувати комусь вірити або не вірити. У своїх умовно званих «Записах про Лока та Шефтсбері», зроблених у 1776 р., філософ пише, що й «[Церква – Я.С.] є добровільним об'єднанням людей, які об'єдналися з власної волі для того, щоб [публічно] поклонятися Богові так, як вони вважають [прийнятним], задля порятунку їхніх душ. [Вона є] добровільним об'єднанням, бо за своєю природою ніхто не пов'язаний із жодною церквою» [9]. Мислитель міркує про те, що Бог, будучи благим, не вважав за краще поширювати свою релігію за допомогою політичних переслідувань або покарань, натомість, зважаючи на свою всемогутність, Він вирішив нести своє слово, впливаючи на розум людини. Жодна церква не є кращою чи гіршою, правильною або хибною. Філософ наводить порівняння, в якому стверджує, що як армініанська чи кальвіністська церкви не можуть сперечатися у праведності, так і не роблять цього суїциди через різні традиції домашнього господарства. Держава не може заборонити бути здоровим або бідним, як і не може диктувати віру, а тому турбота про душу покладена виключно на плечі людини. Вдало проводячи паралелі, Т. Джефферсон порівнює віруючого з господарем, який довіряє товари державному сховищу. У разі непередбачуваної ситуації держава може повернути йому їх, але як держава здатна пропонувати Царство Боже? Дорога на небо нікому не відома, а тому, стверджує філософ, ніхто не здатний направляти у вірі. Отже, у пошуках відповіді на питання «що таке істина?» філософ визначає її як «належний і достатній антагоніст помилок» [9], а помилки часто-густо паували за тієї чи іншої влади. Користуючись цією максимом, Т. Джефферсон знаходить підтвердження власних слів у ротах Дж. Лока, про що він і пише: «Лок заперечує терпимість щодо тих, чий погляд суперечать моральним нормам, необхідним для збереження суспільства; <...> тих, хто не володіє терпимістю і не повчає інших людей обов'язку терпимості у питаннях релігії, хто відкидає існування Бога» [9]. У Середньовіччі християнської опозиції майже не існувало, тому релігійна монополія не розвивалася в ідейному плані, адже лише там, де є дискусія, може існувати, як каже філософ, чиста релігія. Всі християнські релігійні тексти написані людьми, які вже були християнами, а, отже, для того щоб стати християнином, робить висновок Т. Джефферсон, текст і суворе дотримання літери закону не є обов'язковим, адже закон написаний у серці. Отже, традиційне уявлення про Т. Джефферсона як про критика християнства справедливі, але частково. Головним ідеалом філософа є свобода, якої він прагне як у політиці, так і в релігії, саме свобода і розум наблизять людей до чистої релігії. Основними рисами такої чистої релігії філософ називає: 1) пізнання тільки одного Бога; 2) чітке розуміння свого обов'язку та краща система моральної поведінки; 3) звільнення від на шарування обтяжливої зовнішньої форми релігійного поклоніння; 4) спонукання до благочестивого життя і майбутнього блаженства як нагороди за добродетельність [9].

Для того щоб могли вільно розмірковувати про релігію, необхідно мати підготовлений розум, вважає Т. Джефферсон. Варто обережно ставитися до привабливої новизни у цих питаннях, втім, сміливо відкидати страхи та забобони: «Сміливо питай навіть про існування Бога; тому що, якщо Він є, Він має більше схвалити розум, ніж сліпий острах» [6], – стверджує він у листі до свого племінника П. Карра (Peter Carr, 1770–1815 pp.) від 1787 р. Результатом дослідження релігій світу можуть стати два діаметрально протилежних висновки про існування Бога: 1) якщо вивчення

релігій запевнить нас у тому, що Бога не існує, то це примножить інтерес до етики та добродетельності; 2) якщо вивчення релігій запевнить нас у тому, що Бог існує, то усвідомлення того, що Він спостерігає за нами, надасть додаткову моральну підтримку. Філософ дає пораду: не вірити нічому, не заперечувати ніщо. «Твій власний розум – єдиний оракул, даний тобі небом, і ти відповідальний не за правильність, а за чесність рішення» [6]. У додатку в листі до П. Карра філософ сформував список літератури, яка, на його думку, містить кращі міркування та про природу релігії, де згадує Дж. Лока, Юма, Вольтера та інших, та про природу моралі, де згадує Сократа, Цицерона, Гельвеція, Дж. Лока, Лукреція.

У питаннях етики (*Moral philosophy*) Т. Джефферсон схилився до переконання в існуванні вродженого морального почуття людини. У листі до П. Карра він розмірковує про виховання молоді людини. Окрім необхідності вивчення саме корисних на той час мов, філософ сумнівається в корисності моральної філософії. З листа стає очевидним, що, на думку мислителя, вивчення етики – лише згаяний час, оскільки коли Бог створив нас, він, безсумнівно, мав би закласти в нас основи моральної поведінки, а тому хибно вважати, що мораль є результатом наукових пошуків мислителів. Т. Джефферсон стверджує: «Людина була створена для суспільства. Отже, її моральність мала сформуватися також [для суспільства]. Вона була наділена почуттям правильного і невірною у зв'язку з цим. Це почуття є частиною її природи, як почуття слуху, зору, дотику; це і є справжньою основою моралі, а не якась абсолютна істина, як вважали автори фантастичних творів. Моральне почуття, або совість, є частиною людини як і її нога або рука» [6]. Отже, можна зробити висновок, по-перше, що людина для Т. Джефферсона є істотою суспільною, а по-друге, за цією аналогією, якщо у кожній людині можуть бути по-різному розвинені органи відчуття, то може бути і по-різному розвинене етичне почуття. Це почуття, як і решту, можна тренувати та вдосконалювати. Мораль знаходиться в підпорядкуванні розуму, але з долею так званого здорового глузду, переконаний філософ. Приклад, який він наводить, звучить так: якщо одну й ту саму моральну задачу попросити вирішити робітника та професора етики, то вони обидва з легкістю розв'яжуть її. Можливо, через те, що у розумі професора більше штучних правил, йому для цього потрібно більше часу. Даючи пораду молодому родичеві читати кращі книги з етики, Т. Джефферсон дає настанову, яка звучить як ще одна максима про те, що потрібно «розглядати кожне таке [моральний – Я.С.] завдання як вправу, яка зміцнює ваш моральні здібності та примножує вашу гідність» [6]. Відповідно, кожен моральний вчинок зміцнює вроджене моральне почуття.

У листі до суспільно-політичного діяча Бенджаміна Раша (*Benjamin Rush, 1746–1813 pp.*) Т. Джефферсон із метою надати оцінку етичному вченню християн пропонує проаналізувати інші етичні вчення давнини, у тому числі й античності. Як результат власних пошуків, Т. Джефферсон пише працю «Сиббалус» (*“Syllabus”*, 1803 р.), в якому стверджує: «Філософи та їх настанови стосувалися нас самих й управління неприборканими пристрастями, які призводять до порушення спокою духу» [5]. Втім, на думку американського філософа, вчення античних мудреців призначалося невеликому колу друзів та не мало всезагального характеру. Вчили вони патріотизму, добродетельності та справедливості, які були мало схожими на справжнє бажання блага іншому, але при цьому вони мало вчили про любов та милосердя до ближнього. Можна вважати, що філософ критикує античних мислителів за певну відірваність абстрактних мислителів від конкретного існування з ближнім. Так само й етика юдеїв видається Т. Джефферсону недосконалою (*imperfect*), такою, що суперечить розуму та потребує переосмислення. Це переосмислення прийшло разом із постаттю Ісуса, який не мав освіти, про походження якого мало що відомо, втім, його праведне життя слугує гідним прикладом для кожного. Порівнюючи Ісуса та Сократа, Т. Джефферсон наголошує, що обидва не залишили по собі текстів, лише послідовників, а культурні та релігійні умови, в яких зародилося

їхнє вчення, видаються схожими, оскільки наділені владою люди виступали проти їхніх вчень. Питання про божественне походження не цікавить Т. Джефферсона, адже вчення Ісуса, який був порівняно молодим і, як і будь-яка молода людина, що наважилася реформувати стан речей, зіткнувся з «вітарем і тронем». За довгі роки переказів вчення Ісуса не могло не зазнати змін та помилок, але це не заважає філософу зробити висновки про суть християнського вчення: 1) християнство зміцнило монотеїзм та розвинуло вчення про атрибути Бога; 2) християнська мораль більш загальна, ніж філософів та юдеїв, їй притаманний філантропізм щодо всіх людей, а не певної групи друзів чи роду; 3) вчення античних філософів та юдеїв мають практичний характер і стосуються переважно вчинків, а не думок; 4) християнське вчення було спрямоване у майбутнє та мало мету, на відміну від інших етичних вчень [5].

Філософія для Т. Джефферсона ще за часів піфагорійців та неоплатоніків з їхнім містицизмом виконувала функцію рівноваги в особі епікурейців та академіків, і таким чином наука процвітала [9]. Втім, обізнаність античною філософією не викликала однозначного захоплення. Цікавим видається той факт, що *magnus opus* античного філософа Платона «Держава» (*“Politeia”*, 360 р. до н.е.) видався Т. Джефферсону безглуздом (*nonsense*). Філософ дозволяє собі таку оцінку, пояснюючи, що довго готувався до серйозного прочитання твору і не розуміє, чому класики філософської думки, такі, наприклад, як Цицерон, могли захоплюватися цим. Називаючи Платона софістом, Т. Джефферсон впевнений, що видатні ідеї античного філософа збереглися через те, що були, по-перше, написані у вишуканому стилі, а, по-друге, через те, що добре асимілювалися в християнстві: «Його туманна думка завжди представляє подобу об'єктів, ледве видимих крізь туман, які не можуть бути визначені ні за формою, ні за розміром» [11]. Подальші дослідження не зробили думку Платона зрозумілішою, вважає мислитель, натомість ідеї Ісуса зрозумілі всім, тому що в них є смисл, а роботи античного автора їх позбавлені. При цьому Т. Джефферсон розуміє, що критикувати Платона – те саме, що й святих отців, і його ідеї зазнають агресивної критики. Щодо доказів безсмертя душі, то тут філософ зізнається, що вони беззаперечні: «На щастя для нас, платонівський республіканізм не отримав такого ж схвалення, як платонівське християнство; інакше б нині всі чоловіки, жінки і діти жили би безладно, як дикі звірі» [11].

Література

1. Джефферсон Т. Автобіографія; Заметки о штате Вирджиния / Сост., общ. ред., вступ. ст. А.А. Фурсенко; перевод В.М. Большакова с участием В.Н. Плешкова; коммент. и указ. В.Н. Плешкова. Л.: Наука, 1990. 314 с.
2. Печатнов В. О. Гамильтон и Джефферсон [Текст] / В. О. Печатнов. – М.: Междунар. отношения, 1984. 335 с.
3. Севостьянов Г.Н. Томас Джефферсон / Г.Н. Севостьянов, А.И. Уткин. М.: Мысль, 1976. 392 с.
4. Согрин В.В. Джефферсон: Человек, мыслитель, политик / Отв. ред. Н.Н. Болховитинов. М.: Наука, 1989. 280 с.
5. Doctrines of Jesus Compared with Others, 21 April 1803. Founders Online, National Archives. URL: <http://founders.archives.gov/documents/Jefferson/01-40-02-0178-0002> (Last access: 2018).
6. From Thomas Jefferson to Peter Carr, with Enclosure, 10 August 1787. Founders Online, National Archives. URL: <http://founders.archives.gov/documents/Jefferson/01-12-02-0021> (Last access: 2018).
7. Hayes K.J. The Road to Monticello: The Life and Mind of Thomas Jefferson. Oxford: Oxford University Press, 2008. 738 p.
8. Koch A. The philosophy of Thomas Jefferson. New York: Columbia university press, 1943. 208 p.
9. Notes on Locke and Shaftesbury, 11 October – 9 December 1776. Founders Online, National Archives. URL: <http://founders.archives.gov/documents/Jefferson/01-01-02-0222-0007> (Last access: 2018).
10. Peterson M.D. Thomas Jefferson: Writings. New York: Library of America, 1984. 1600 p.
11. To John Adams from Thomas Jefferson, 5 July 1814. Founders Online, National Archives. URL: <http://founders.archives.gov/documents/Adams/99-02-02-6314> (Last access: 2018).

Анотація

Соболевський Я. А. Філософські погляди Томаса Джефферсона на свободу віросповідання та основу моралі. – Стаття.

У статті досліджено філософські погляди американського просвітника Т. Джефферсона. Розкриваються суспільно-політичні ідеї філософа, головна увага приділяється дослідженню листів філософа та розкриттю поглядів на свободу віросповідання та основу моралі. Головним ідеалом мислителя є свобода, якої він прагне як у політиці, так і в релігії. Саме свобода і розум наблизять людей до чистої релігії, яка визнає тільки одного Бога, та зосереджує увагу на внутрішньому переживанні а не на обрядовості. У питаннях етики Т. Джефферсон схилився до існування вродженого морального почуття, яке не залежить від знання основ етики. Бог створив людей та заклав у нас основи моральної поведінки, а тому хибно вважати, що мораль є результатом наукових пошуків мислителів. Найкращим етичним вченням Т. Джефферсон вважає християнську етику, яка зміцнила монотеїзм, вона спрямована не на вчинок, а на мотив, та, на відміну від античної етики, християнське вчення має всезагальний характер.

Ключові слова: Томас Джефферсон, американська філософія, американське Просвітництво, свобода віросповідання, мораль.

Аннотация

Соболевский Я. А. Философские взгляды Томаса Джефферсона на свободу вероисповедания и основу морали. – Статья.

В статье исследованы философские взгляды американского просветителя Т. Джефферсона. Раскрываются общественно-политические идеи философа, главное внимание уделяется исследованию писем философа и раскрытию взглядов на свободу вероисповедания и основу морали. Главным идеалом мыслителя является свобода, к которой он стремится как в политике, так и в религии. Именно свобода и разум приблизят людей к чистой религии, которая признает только одного Бога, и сосредоточивает внимание на внутреннем переживании, а не на обрядах. В вопросах этики Т. Джефферсон склонялся к существованию врожденного нравственного чувства, а не на обрядах. В вопросах этики Т. Джефферсон склонялся к существованию врожденного нравственного чувства, а не на обрядах. Бог создал людей и заложил в нас основы нравственного поведения, а потому ошибочно считать, что мораль является результатом научных поисков мыслителей. Лучшим этическим учением Т. Джефферсон считает христианскую этику, которая укрепила монотеизм, она направлена не на поступок, а на мотив, но, в отличие от античной этики, христианское учение имеет всеобщий характер.

Ключевые слова: Томас Джефферсон, американская философия, американское Просвещение, свобода вероисповедания, мораль.

Summary

Sobolevskiy Ya. A. Philosophical views of Thomas Jefferson on freedom of religion and the basis of morality. – Article.

The article examines the philosophical views of the American enlightener Thomas Jefferson. The social and political ideas of the philosopher are studied; the main attention is paid to the study of the letters of the philosopher and the demonstration of views on the problem of freedom of religion and the basis of morality. The main ideal of the thinker is freedom, to which he aspires both in politics and in religion. Freedom and reason bring people closer to a pure religion that glorifies only one God, and focuses on inner experience, and not on rituals. In matters of ethics T. Jefferson tended to the existence of an innate moral sense, which does not depend on the knowledge of the basics of ethics. God created people, and laid the foundations of moral behavior in us, and therefore it is erroneous to think that morality is the result of scientific searches of thinkers. The best existing ethics T. Jefferson believes Christian ethics, which has strengthened monotheism, it is not aimed at an act, but on a motive, but unlike ancient ethics, Christian doctrine has a universal character.

Key words: Thomas Jefferson, American philosophy, American Enlightenment, freedom of religion, morality.